

ADALÉKOK A -BAN/-BEN, -BA/-BE KÉSŐ KÖZÉPMAGYAR KORI HASZNÁLATÁHOZ

Bevezetés

Előadásom középpontjába két, a XVIII. században keletkezett szövegegyüttest állítottam. Az egyik az 1726 és 1744 között keletkezett szegedi boszorkánypere iratanyaga, melyet a Csongrád Megyei Levéltárban őriznek. A másik Árva Bethlen Kata levelezése, mely 1723 és 1759 között íródott. A levelek szövegű kiadása 1922-ben jelent meg, a vizsgálat során ezt használtam fel. A különböző tulajdonságokkal rendelkező szövegekben a történeti szociolingvisztikai szempontból sokat tanulmányozott morfofonológiai váltakozás vizsgálatát tűztam ki célul; ezen belül is az illativus (-bV) és inessivus (-bVn) előfordulásaira voltam kíváncsi.

A szövegekkel kapcsolatban az egyik hipotézisem az, hogy a boszorkányperek lejegyzői többször használtak illativusi esetben *-ban/-ben* alakokat, továbbá az inessivusi esetben használt *-ba/-be* változatok száma elenyésző náluk. A másik előfeltevésem az, hogy az önéletírás szerzője az elindult sztenderdizációs törekvéseknek megfelelően alkalmazza a *Hol?* és *Hová?* kérdésekre felelő névszóragjainkat. A harmadik feltételezésem szerint az eltérő szociális tényezők miatt várható valamiféle szociokulturális és nyelvhasználatbeli különbség, melyre talán a meglévő adatok fényt deríthetnek.

A választott korpuszok és felmerült problémák

Az inessivus és illativus vizsgálata jól beleillik a grammatikai váltakozás kérdésébe, hiszen „egy hat évszázados stabil váltakozás”-ról van szó (Németh 2008). Igyekeztem ehhez olyan szövegeket választani, melyek időben egymáshoz közel állnak. A szegedi boszorkánypereket a Csongrád Megyei Levéltárban, a Szeged Város Titkos Levéltára IV. A. 1021. b jelzésű dobozban őrzik. Ami a dokumentumokat illeti, összesen 81 számozott iratról tudunk, a Levéltár azonban még kilenc számozatlan lejegyzéssel egészítette ki kutatásomat. Ott jártamkor azonban nem jutottam hozzá az összes irathoz, így a számozottak közül a következők maradtak ki a vizsgálatból: CCVII. 10, CCVII. 36, CCVII. 39, CCVII. 40, CCVII. 42, CCVII. 45, és CCVII. 73. Volt azonban három olyan lejegyzés is, melyeknek két változata is elérhető volt. Ezeket külön A és B betűkkel is elláttam, valamint az egyik irat töredékét is jelöltem. Reizner

János is hasonlóan járt el az iratok közlésekor, így ettől én sem kívántam eltérni. Összességében tehát 86 iratot sikerült átvizsgálnom.

Az egyik vádlott, Kőkényné Nagy Anna ellen 1726-ban tett feljelentés is ismeretes. Ebben a szegedi lakos által megfogalmazott iratban egyetlen számomra érdekes változót találtam: „*végben viszi az ő dolgot*”. Ezt az illativusi esetben előforduló nazálissal rendelkező adatot azonban nem vettem figyelembe, hiszen a jegyzők raghasználatára voltam kíváncsi.

Érdekes kérdés az is, mennyiben és hogyan változtatták meg a lejegyzők az elhangzott megnyilatkozásokat, azaz: ugyanúgy jegyezték-e le mindent, mint ahogy hallották a vádlottaktól? Nyilvánvalóan nem, hiszen egyes szám harmadik személyben írták le a történeteket: „*Vallja keresztény lelkére...*”, „*Mondja, hogy az leánya gyermekágyban lévén...*”. A lejegyzés pontos körülményeire vonatkozó részleteket azonban egyelőre nem találtam. Összességében véve tehát nem feltételezhetjük, hogy a név és születési dátum alapján azonosítható szegedi vádlottak nyelvhasználatával van dolgunk, hanem egyértelműen a szegedi jegyzők nyelvi megoldásaiba pillanthatunk be. Az iratok nagy részéből azonban semmilyen adat nem derült ki a jegyzők személyére vonatkozóan. Ahol ugyan szerepel aláírás, nem egészen egyértelmű, hogy ki is lehetett a lejegyző, mert három név is szerepel. Ez természetesen még további vizsgálódást igényel. Az iratok írásképe rendkívül sokféle, ezért több jegyzőt feltételeztem, közelebbi becslésbe azonban egyelőre nem merem bocsátkozni. Az is lehetséges, hogy a periratok lejegyzői nem Szeged városából származtak eredetileg. Ez azonban a vizsgálandó változók szempontjából nem baj, hiszen a két változó keveredése minden nyelvjárási területen megfigyelhető. Az írnokoknak rendelkezniük kellett hivatali ismeretekkel, azaz a műveltség magasabb szintjén álló férfiak voltak. Fontos körülmény az is, amit Németh (2008: 37) jegyez meg, hogy az általa vizsgált szegedi jegyzőkönyvekben általában a csekély beszélt nyelvi hatás és a nyelvjárásiasság legszembetűnőbb jegyeinek hiánya jellemző – a boszorkányperekben azonban úgy tűnt, van okunk e tekintetben is a későbbiekben tovább vizsgálódni.

Általánosságban az mondható el, hogy több iratban a kérdések és a perszöveget bevezető latin részek is szépen formáltak, míg a válaszok sűrűn betömörítve, sok áthúzással szerepelnek. Ebből arra következtethetünk, hogy a kérdéseket előre megírták, majd a kínzás közben/után elhangzó vallomást gyorsan igyekeztek lejegyezni. Az iratok között találhatóak teljes egészében latin nyelvű szövegek is, melyek általában

szintén gyöngybetűs formában íródtak.¹ Ezekben az iratokban nem is találtam áthúzást, maximum véletlen tévesztés miatti javítás volt megfigyelhető. Ezzel szöges ellentétben állnak azok a szövegek, melyekben mind a kérdésfeltevés, mind az erre adott válaszok már-már olvashatatlan lejegyzést mutatnak. Itt a korábbiakhoz képest látványosabban több át- és aláhúzás, javítás található.

A jegyzők írásában gyakori volt az inessivus és illativus rövidítése. A boszorkányperekben összesen 324 ilyen adatot találtam. Ez az összes adatnak (889 db) a 36%-a. A rövidítések ugyanolyanok (a *b* betű után következik a rövidítés jele), azaz nem utal semmi arra, hogy melyik lenne az inessivus, illetve az illativus. A megkülönböztetésre talán nem is volt szükség, hiszen „a közlésben komolyabb zavar így sem támadt, mert az a szöveggörnyezet, melyben a ragok megjelennek, általában egyértelműen meghatározza, hogy mikor melyikről van szó” (Korompay 1992: 399). A rövidítés egyébként a lejegyzés gazdaságosabb voltát szolgálhatta: egyrészt magyarázható ez a középkori oklevelezési gyakorlathoz visszavezethető tradicionális megoldásként (Németh 2008: 39), másrészt azzal is, hogy a vallatás során az esetleges időhiány miatt siettek az élőbeszéd rögzítésével (ha feltételezzük, hogy azonnal lejegyezték).

A másik szövegegyüttes Bethlen Kata levelezése, amelynek eredetijéhez egyelőre nem volt szerencsém, még fakszimile kiadása sem létezik (egyetlenegy misszilis kivételével). Így a Szádeczky Kardoss Lajos szerkesztésében, 1922-ben nyomtatásban kiadott leveleket vizsgáltam meg. Igaz, Lakatos-Bakó Melinda szerkesztésében van újabb kiadásuk, ám ebbe – ahogy a könyv bevezetésében (2002: 7) olvasható – úgy kerültek a levelek, hogy a szerkesztő nem tudta mindegyiket eredetijében megvizsgálni.²

Szádeczky kiadásában összesen 230 – 1723 és 1759 között keletkezett – levél szerepel, amelyekből az utolsó három Bethlen Kata halálához kapcsolódik – ezeket nem vettem számításba. Szádeczky szerint a 227 levélből 51 Bethlen Kata saját kezű írása, 176 pedig tollbamondott. Utóbbiakban csak az aláírása autográf. Leveleit általában udvari papjainak, vagy látogatására érkezett valamelyik rokonának mondta toll alá. Lakatos-Bakó szerint azonban csak 50 levél tekinthető saját kezűnek, a többiről pedig azt írja, hogy íródeákok tolla alól kerültek ki.

1 A latin nyelvű szövegeket nem vettem figyelembe, hiszen nem feltételezhető az általam választott ragok és a latin nyelv közötti interferencia-hatás.

² Lakatos-Bakó a Szádeczky által közölt 227 levelet még 16-tal egészítette ki, de ezt a 16 darabot ebben a vizsgálatban nem vettem figyelembe.

Hegyaljai (1922: 93) munkájából tudjuk, hogy a grófnő utolsó két levelét (1759. május 20. és 21.) diktálta. A diktálás ténye egyébként több levélből is kitér, ugyanis találhatóak ilyen utalások: „[...] az író nem vette észre, míg meg nem írta a levelet.” (Szádeczky 1922: 357.) „[...] az íródeák is Nagyságodnak alázatos szolgálatját ajánlván...” (Szádeczky 1922: 385.) „P. S. Az írás igen rossz, mert az írónak a keze igen bágyadt az éjszakája sok fájdalom miatt [...]” (Szádeczky 1922: 482.) Olvasásra utaló megjegyzést is találtam: „A novellákat...megolvastatván tiszteletes Málnási urammal [...]”³ (Szádeczky 1922: 397). Ahogy Terbe (2006: 182) is utal rá, kérdés az, hogy a diktálás és a levél megírása hogyan zajlott. Azaz: a szerző csak elmondta a levél tartalmát, a lejegyző pedig megfogalmazta a szöveget, vagy a lediktált mondatokat szó szerint írta le. Ha a levelekben a stílus, a szóhasználat vagy maga a hangulat hasonló, annak oka az lehet, hogy szó szerint diktált szöveget vetettek az íródeák papírra. Ez akkor derül ki leginkább, ha olyan nyelvi elemek előfordulásait vizsgáljuk, melyek jól jellemzik az egyén beszédét. Ilyenek a megszólítások, említések, módosítószavak és melléknevek. Az előadás témájából kifolyólag egyelőre azonban nem tudom megválaszolni, hogy mi a pontosabb kapcsolat a fej és kéz viszonyát illetően.

Bethlen Kata azon XVIII. században élő nők közé tartozott, akik írástudók voltak. Műveltségére utal az, hogy kollégiumot alapított, teológusírók műveit adatta ki, könyveket gyűjtött. Megírta élettörténetét, levelezést folytatott rokonaival, imádságokat írt, rengeteg vallásos témájú könyvet forgatott a leírások szerint. Az ő kézírását csupán egyetlenegy fakszimile kiadás alapján vizsgálhattam meg, mely Szádeczky kiadásában található meg. A X. számú levélben szépen vezetett sorokat látunk, nincsenek benne áthúzások, amit talán a megfontolt fogalmazás magyaráz.

A misszilisekben több tájnyelvi alakot is találhatunk: *Fagaras*, *poroncsol*, *urakot*, *reménlem* stb. Bethlen Kata levelezésében olyan egyéni megoldások is szerepelnek, mint a *fijának*, *gyermekejiben*, amelyek a beszélt nyelvben jelennek meg általában, a hiátustöltés példáiként. Ismerte és használta is a latin szavakat, kifejezéseket, gyakran használt a levelekre jellemző rövidítéseket, úgymint *t.=tiszteletes*, *mlgos=méltóságos*, illetve a hónapok latin nevének egyszerűsítéseket – *9-bris*=november. Az természetesen kérdés, hogy az eredeti levelekben a ragokat illetően van-e rövidítés, de erre nincs utalás a szakirodalomban, csupán annyi olvasható az újabb kiadásban (2002), hogy a felismerhető rövidítéseket igyekeztek feloldani.

2 A *megolvastatván* tehát nem számol jelentésben értendő itt.

Az eredeti levelekre összességében jellemző, hogy a szövegtagolás szinte teljesen hiányzik belőlük (mind a lejegyzők, mind a grófnő esetében), gyakran a mondatok sem kezdődnek nagy kezdőbetűvel. Ennek ellenére a levelek jól formáltak, kevés helyen látható post scriptum, ami talán az ilyen levelek gyakorlott írására/íratására vallanak – ez szintén tekinthető egyfajta műveltségi mutatónak. (vö. Lakatos-Bakó 2002: 8.)

Szociokulturális háttér

Az egyik forrásom tehát Szegedhez, míg a másik Erdélyhez kapcsolódik. A választott változók vizsgálatában viszont nem játszik különösebb szerepet a nyelvjárásiasság, az eltérő földrajzi sajátosság, hiszen a rag rövidült változata minden nyelvjárásterületen kizárólagossá vált. Közvetve ezt bizonyítja a Magyar Nyelvjárások Atlaszának adatmegoszlása is. A ragokra vonatkozó térképlapok (89. *almába*, 1045. *kezébe*, 1101. *házba*, 1111. *kertbe*, 1100. *házban*, 1110. *kertben*, 1131. *hajnalban*,) azt mutatják, hogy minden nyelvjárásterületen a nazális nélküli ragot használják mind inessivusi, mind illativusi funkcióban. Mivel továbbá az utóbbi néhány évszázad nyelvjárástörténetében nem tudunk a szóvégi *-n* lekopásáról, így feltételezhető, hogy a *-ba/-be* beszélt nyelvben való kizárólagos használata az egész nyelvterületet érintő régi tendencia. (vö. Németh 2006: 103–107.)

További kérdés az is, hogy vajon hogyan befolyásolták a korban mind a perlejegyzőknek, mind Bethlen Katának/íródeákjainak/udvari papjainak/ismerőseinek írását az elindult sztenderdizációs folyamatok? Már a XVI. század második felében erős sztenderdizálódás kezdődik, de a XVI-XVII. század végére kialakuló irodalmi nyelv még csak szűk körben elérhető, azaz csak a műveltebb rétegek ismerhették. Ebbe a rétegbe beletartozik mind Bethlen Kata és lejegyzői, mind pedig a szegedi jegyzők. A sztenderdizálódást a nyelvtanírók is segítették, akik műveikbe összefoglalták a kialakuló normarendszert. Azt sajnos nem tudjuk, hogy a jegyzők mennyire ismerték például ezeket a nyelvtanokat, de talán feltételezhető, hogy tanulmányaik során szükségük volt hasonló munkák forgatására is. Szerencsére azonban Bethlen Kata bibliotékájának listája ismeretes, ebben szerepel Geleji Katona István *Magyar Grammatikátskája* és Kövesdi Mihály⁴ *Magyar és Deák Grammatikája*.

4 A bibliotéka listájában a következő utalással szerepel: „Kövesdi Mihály. Soproni iskola Mester irt valami Magyar és Deák Grammatikát, a mely ki nyomtatott Lótsen 1690. eszt. 8. r.” (Szádeczky 1922: 602.) Szinnyei József is említi *A magyar írók és munkái* című gyűjteményében, melyben a következő olvasható: „Írt Latin-magyar nyelvtant, melyet 1690-ben Lőcsén nyomtatott és másodszor Kassán jelent meg.

Geleji munkájában megfogalmazta a *-bVn* és *-bV* használatának eseteit: „*Illyen külömbfégvel: Voltam Német-orfzágban, in loco: mentem Német-orfzágba', ad locum.*” (Geleji 1906: 11.) Németh szerint (2006: 106) – jobban szemügyre véve az ezzel foglalkozó cikkelyt –, Geleji nemcsak az inessivusi, hanem az illativusi funkcióban is feltételezte a nazálissal rendelkező ragok megjelenését egy korábbi nyelvéllapotban, egy olyan korban, melyet idillinek tartott saját romlott korához képest. Nem tartotta helyesnek, hogy a beszédben végbement egyes folyamatok eredményei az írott nyelvben is megjelenjenek. Úgy tűnik, a nyelvtaníró közel állt az inessivus használatát illetően a hivatalos nyelvváltozatot használó írnokokhoz, akik a biztonság kedvéért mindig az *-n* végű ragot alkalmazták.

Hogy egyébként a nyelvtanokat Bethlen Kata mennyit forgatta, természetesen nem tudni, de arra enged következtetni, hogy neki vagy közvetlen környezetében élőknek is lehetett valamiféle fogalmuk a kialakuló normarendszerről. Sinkovics (2011: 38) szerint azonban a műveltebb rétegekben sokkal nagyobb hatásuk lehetett a raghasználat alakulásában a nagy hatású szövegeknek, illetve a jelentős írók munkáinak. Bethlen Kata könyvtárában rengeteg zsoltármagyarázat, prédikáció, különböző Biblia-fordítás volt, a jelentősebb szerzők közül kiemelendő Apáczai Csere János, Káldi György, Károlyi Gáspár stb. Hogy ténylegesen olvasta-e ezeket a munkákat Bethlen Kata, s hogy lehetettek-e hatással a raghasználat tekintetében, természetesen most nyitott kérdés marad.

Inessivus és illativus

A *-ban/-ben* és *-ba/-be* ragváltozatok a helyhatározói rendszer elemeiként nem egyszerre alakultak ki, de a kései ómagyar korra már a paradigma szilárd részeivé váltak. Éppen ebben az időszakban azonban az alapnyelvtől kezdődően jellemző állandó vonás, az irányhármasság szigorú következetessége néhány ponton gyengülni kezdett. Erre a legjellemzőbb példa a *-ban/-ben* és *-ba/-be* keveredése. (Korompay 1992: 397.) Ez a váltakozás a középmagyar kor idején is megfigyelhető, s azóta is jellemzőnek tarthatjuk. Hogy a váltakozás természetét jobban megértsük, érdemes Kontrához (1998: 9) fordulnunk, aki a szociolingvisztika szemszögéből mutatott rá, hogy valójában a két ragváltozat mögött több

(Czvittinger említi *s utána időben, de egyik kiadása sem ismeretes, címét sem adják.*)” Valójában Kövesdi Mihály nem szerepel az RMK-ban, vagyis 1711 előtti kiadását nem ismerik példányból, illetve a nagykatalógusban sem fordul elő. Valószínűleg Kövesdi Pálról van itt szó. Ezen információért és segítségéért köszönet illeti Vladár Zsuzsát.

változóval van dolgunk. A *Hol?* kérdésre felelő inessivusi változónak két változata van, mégpedig a [bVn] és a [bV], amelyek közül az utóbbi stigmatizáltnak tekinthető. A *Hová?* kérdésre felelő illativusi változónak szintén két változata van, a [bVn] és a [bV], s az előbbit hiperkorrekt alaknak tartják. Sinkovics (2011: 32) szerint a két forma és két funkció közötti különbséget már a sztenderdizáció előtt észrevették, ám ez a szóbeliségben még nem jelentkezett, hiszen még a XIX. század végén is mindkét rag esetén a *-ba/-be* használatos. Németh a XVIII. századi szegedi jegyzők írott nyelvváltozatának vizsgálata során elért eredményei szintén a ragok összerosódását támasztják alá. Úgy véli, nem folyamatban lévő változásról, hanem állandó váltakozásról van szó, amely a kései ómagyar kortól egészen máig megfigyelhető. (vö. Németh 2004: 125.)

A konkrét adatok

Az általam választott szegedi nyelvelmlék adatai az alábbi táblázatban láthatók. Azokat az adatokat természetesen nem vettem figyelembe, melyeknél nem tudtam egyértelműen eldönteni, hogy mely esethez is sorolandók. Összesen 10 ilyen eset volt, a teljesség igénye nélkül pl.: *az tarlóban vagjon el ásva* (CCVII. 16/B); *az szekér utban fent állott volna* (CCVII. 65.) *vagyon vajad a padláson gyaptyuban betakarva* (CCVII. 76.) stb.

	-ban/-ben		-ba/-be	
	n=	%	n=	%
Inessivusi eset	414	~ 99,3	3	~ 0,7
Illativusi eset	146	~ 98,7	2	~ 1,3

1. táblázat: az *inessivusi* eset változatai (n=417)
az *illativusi* eset változatai (n=148)

A táblázatban feltüntetett számadatok alapján elmondható, hogy az inessivusi esetben előforduló alakok túlnyomó többsége látszik, az élőbeszédre jellemző *-ba/-be* változatra csupán három példát találtam. Ez a három példa a 4. és a 76. kéziratban található meg. Mind a két irat esetén azt tapasztaltam, hogy az írás némileg csapzott, a válaszok kis helyre tömörítve kaptak helyet, viszonylag sok áthúzással. Úgy tűnik, gyors tempójú lejegyzéssel keletkeztek. Tehát az inessivusi esetben előforduló *-ba/-be* rag végi *-n* törlése történhetett a gyors kézírás következtében, így a lejegyző megörökítette a beszédben oly jellemző jelenséget. Természetesen azt sem vethetjük el teljesen, hogy saját beszélt nyelvi megnyilván-

nulásról van szó, de ennek valószínűségét az írásképek tulajdonságai és a csekély beszélt nyelvi hatás miatt kicsinek tartom.

Az illativusi esetben a nazális nélküli változat csak kétszer volt megtalálható, az írott nyelvre jellemző megoldás (*-ban/-ben*) viszont nagyon erős tendenciát mutat. Ez a beszédben ritkábban fordul elő (nyelvjárásokban soha), az írnoki nyelv azonban konzerválta a beszédben nem jellemző alakot. Ez beleillik Németh (2008) vizsgálati eredményeinek sorába, ahol az 1717 és 1723 között keletkezett szegedi alapforrásában 47 illativusi előfordulásra 45 *-ban/-ben* jutott, míg az inessivusi esetben látható nazálissal rendelkező ragok esetén egyetlenegy *-ba/-be* sem fordult elő. Németh szerint a hivatalos írásbeliségben volt egy olyan deáki nyelvre vonatkozó íratlan szabályrendszer, amely a *-ban/-ben* raghasználatát befolyásolta – mind a szokásos használat esetén, mind az illativusi funkcióban. A fentebb látott szám adatok tükrében úgy vélem, az általam vizsgált szegedi forrásban is ez a hatás érvényesült.

Mindezek fényében lássuk, mit mondanak Bethlen Kata leveleinek nyelvi tényei!

A következő táblázat Bethlen Kata nem saját kezével írt, hanem a diktált leveleiben talált adatokat mutatják.

	<i>-ban/-ben</i>		<i>-ba/-be</i>	
	n=	%	n=	%
Inessivusi eset	710	~ 98,5	11	~ 1,5
Illativusi eset	53	~ 12	390	~ 88

1. táblázat: az *inessivusi* eset változatai (n=721)
az *illativusi* eset változatai (n=443)

Természetesen a nem manu propria levelek esetében felmerül a lejegyzők nyelvhasználatot torzító hatása, szemben a boszorkányperekben egyértelműen stilizáló jegyzők tevékenységével. Utóbbiban ugyanis azt feltételezem, hogy a vádlottak nyelvhasználatát átfogalmazták az írnokok.

A diktálás esetében sok (eddig) megválaszolatlan kérdés merül fel: mennyit diktált udvari papjainak a grófnő, valóban diktált-e rokonainak, és ha igen, mennyit? Az tudható, hogy Bethlen Kata támogatta Bod Péter tanulmányait, így az udvari pap műveltségében nem kételkedhetünk, Málnási Lászlóról – aki szintén pap – is hasonló feltételezhető. Az íródeákokról, akiket emlegetnek ugyan a grófnővel foglalkozó szakirodalomban, szintén nem tudunk sokat. Feltételezhetően birtokukban volt a latinul való írás, olvasás, illetve az oklevél-szerkesztés képessége. Ösz-

szességében véve a diktált levelek lejegyzőinek hasonló műveltségi szintet tulajdonítottam.

A misszilisekben egyébként többnyire a magánéletben is használt nyelv jelenik meg, hiszen például Bethlen Katánál is mindennapi problémák, események, ügyintézés sora látható: betegségek, pereskedések, háztáji dolgok stb.⁵ (vö. Sükösd 1963: 25.) Nem csoda, ha a mindennapi beszélt nyelvi sajátosságok, mint az inessivusi és illativusi esetek változatainak stabil váltakozása, bekerülnek a levelezésbe is. Ezeket a leveleket többnyire a rokonság különböző tagjainak címezték. Ez alól kivétel az a levél, mely a fogarasi református egyház tanácsának íródott, de a ragokat illetően nem volt tendenciabeli eltérés, így ezt nem különböztettem meg lényegében a rokonoknak/ismerősöknek írt levelektől.

A táblázatra tekintve kiderül, hogy nagy többségben az inessivusi eset *-ban/-ben* változata szerepel, míg a szokásostól eltérő esetek száma elenyésző ehhez képest. Utóbbi (vagyis a *-ba/-be* megjelenése inessivusi funkcióban) már inkább utalhat a beszélt nyelvi sajátosság levelekbe való beszüremkedésére, semmint például a gyors írás következtében létrejövő figyelmetlenségre. Az is könnyen elképzelhető, hogy a kevésbé kötött magánlevelezés megengedőbb nyelvhasználatra utal.

Ha visszaemlékezünk a boszorkányperekben látott *-ban/-ben* ragok számadataira, feltűnik, hogy a magánlevelezésben teljesen más kép bontakozik ki. Az inessivusi funkcióban előforduló ragok esetében ugyan majdnem kizárólagos előfordulásról beszélhetünk (710 *-ban/-ben* ellenében 11 *-ba/-be*), de az illativusi funkcióban már teljesen eltérő számadatok tűnnek fel, mint a boszorkányper iratanyagában. A magánlevelek illativusi funkciójú toldalékainak esetében ugyanis 88%-ot tesz ki a *Ho-vá?* kérdésre felelő *-ba/-be* ragunk, az illativusi funkciójú, nazálissal rendelkező szuffixum pedig csak 12%-ot képvisel. Mindenképp jelentős különbség ez a boszorkányperekben tapasztalt lejegyzéshez képest, mert ez azt mutatja, hogy a hivatalos szövegekben lényegesen többször élnek az élőbeszédre nem jellemző, illativusi funkciót betöltő *-ban/-ben* alkalmazásával, mint a magánlevelezésben. Ez arra enged következtetni, hogy a levelezést lejegyző deákok nyelvhasználatában egyáltalán nem erős – a vélhetően a deákok számára is ismeretes – látens hivatali gyakorlat. De miért is kellene erősnek lennie? A regiszter egyértelműen mást követel meg, így éppen ez a furcsa: mégis szerepelnek a levelekben túlkompenzáló elemek. Ez talán magyarázható azzal, hogy a hivatali

⁵ Sükösd Mihály úgy tartja, hogy a levelezés a XVIII. századi erdélyi arisztokrácia az udvarházra – gazdaságra – szórakozásra szorult belterjes életét is bemutatja.

írott nyelvben jellemző nazális változatú ragok használata behatolt – ha nem is kizárólagos érvénnyel – a deáki, vagy a szintén magasabb műveltségi szinten állók levélírói gyakorlatába is. Másrészt ezek a lejegyzők tudhatták azt, hogy a beszédben nincs különbség a ragok használatát tekintve (a *-ban/-ben* funkcióban is *-ba/-be* fordul elő), írásban viszont különbséget kell tenni. Így klasszikus értelemben vett hiperkorrekcióként is értelmezhető a jelenség előfordulása. Természetesen ebben az esetben nem a hivatali írott nyelvnek, hanem inkább általában véve az írásbeliségnek, illetve az írott norma presztízsének befolyásáról van szó.

Az újabb szakirodalom szerint Bethlen Kata levelei közül ötven autográfnek tekinthető. Lakatos-Bakó könyvének (2002) Jegyzetek részében feltüntette, hogy melyek azok a levelek, amelyekről egészen biztosan bizonyítható, hogy Bethlen Kata saját keze által íródtak, ám összesen csak 10 levélnél találtam ilyen utalást.⁶ Ezeket az adatokat külön táblázatban mutatom be. Nyilvánvaló az is, hogy itt már nem kell azt a szempontot a szemünk előtt tartani, hogy a diktálás során a lejegyző saját nyelvhasználata is befolyásolhatta a levél nyelvi megoldásait. Az alábbi táblázatban tehát a 10 levél adatai szerepelnek.

	<i>-ban/-ben</i>		<i>-ba/-be</i>	
	n=	%	n=	%
Inessivusi eset	71	100	0	0
Illativusi eset	12	~ 30,8	27	~ 69,2

2. táblázat: inessivusi esetben előforduló adatok (n=71)

illativusi esetben előforduló adatok (n=39)

Ahogy a fenti adatok is mutatják, Bethlen Kata manu propria leveleiben az inessivusi esetben található *-ban/-ben* egyértelmű tendenciát mutat, nincsen kilengés egyszer sem a *-ba/-be* irányába. Ez arra utalhat, hogy Bethlen Kata ismerte azt a grammatikusok által megfogalmazott szabályt, miszerint a *Hol?* kérdésre a *-ban/-ben* rag válaszol. A táblázatból látszik, hogy a kisszámú előfordulás ellenére viszonylag nagy az aránya az illativusi esetben előforduló *-ban/-ben* ragnak. Ennek ellenére mégis úgy vélem, a grófnő műveltségéből fakadóan ismerhette a normát, s igyekezett is azt követni. Lejegyzőinél 12%-ban fordult elő ugyanebben a funkcióban a *-bVn* – igaz, ott hússzor annyi levél adata áll rendelkezésünkre. Nyilván ez akkor mondana számunkra többet, ha nem tíz,

6 Szádeczkynél egyáltalán nincs jelölve a levelek autográf jellege.

hanem például száz levél állna rendelkezésünkre Bethlen Kata részéről. Ne feledjük azonban, hogy Bethlen Kata önéletírása is rendelkezésünkre áll, célszerű lenne tehát ezt is a későbbiekben alaposabb vizsgálat alá vetni. Mindenesetre érdekes, hogy nála is megjelenik az illativusi esetben lévő, nazálist tartalmazó ragtípus, s ez hasonló képet mutat lejegyzőinek nyelvhasználatával: ugyanott vannak a tendenciabeli különbségek a hivatalos iratokkal összehasonlítva. A *-ba/-be* illativusi esetben való megjelenése majdnem 70%-ot tesz ki, ami nagyon is jelentős, s ugyanebben a helyzetben a lejegyzőinél ez az arány még több, 88%. Az illativusi funkciót betöltő nazálissal rendelkező ragok náluk tehát nem szerepelnek nagy többségben. Ennek lehet az az oka – ahogy fentebb már utaltam rá –, hogy a lejegyzők tudhatták, hogy az írásbeli és szóbeli raghasználat eltérő, így egyszerűen túlkompenzáltak ott is, ahol nem kellett volna. Lényegében tehát azt mondhatjuk, hogy a levelezést lejegyzők ismerték az írásbeli normát, s azt igyekeztek követni, még ha olykor tévesztettek is.

Fontosnak tartom még megemlíteni, hogy Németh a szegedi magisztrátus iratain kívül más forrásokat is vizsgált: kuruc folyamodványokat, egy képzetlen írnok tollából származó fogalmazványokat, illetve Révay Erzsébet magánlevelezését. Utóbbi adatait érdemesnek tartom itt megemlíteni, hiszen én is egy magánlevelezést választottam kontrollforrásul. A Révay-levelezésben található adatok alapján Németh (2008: 94–8) meggyőzően mutatja be, hogy a magánlevelezés raghasználatára áll talán a legközelebb a nyelvtanírók által megfogalmazott szabályokhoz, valamint a formálisabb orális nyelvhasználathoz is. Úgy vélem, ez a helyzet Bethlen Kata levelezésében is, azaz ő és a deákjai/lejegyzői is igyekeztek az akkor még egyáltalán nem szilárd normának megfelelni.

Németh (2008: 100) szerint a XVIII. században a beszélt nyelvben mind az inessivus, mind az illativus esetében előforduló *-ba/-be* általánosnak, míg az írott szövegekben ugyanez ritkának tekinthető. Az inessivusi esetben látható *-ban/-ben* nem jellemző a beszélt nyelvben, az illativusban pedig egyenesen nem is létezik, míg az írott nyelv itt is a fordítottjukat mutatja: a szokásos helyen lévő nazálissal rendelkező rag általános előfordulású, míg az illativusi esetű *-bVn* gyakori használatot mutat. A levelezésben található adatok közül az illativusi funkciót betöltő *-bV* megfelel a beszélt nyelvi sajátosságnak – ez viszont a XVIII. században még nem tekinthető általánosnak, de például a nyomtatott művekben már törekednek a különbségtételre.

Befejezés

Előadásomban két olyan szövegegyüttessel foglalkoztam, amelyek között sok különbség fedezhető fel. Maga a műfaj is eltérő, hiszen a szegedi jegyzők hivatalos iratokkal foglalkoztak, melyekre nyilvánvalóan a hivatali nyelvhasználat, latin kifejezések, szövegrészek jellemzőek. Bethlen Kata missziliseire inkább jellemző a beszélt nyelvi elemek, nyelvjárási adatok megjelenése. A hivatalos iratokat ebben a nyelvvaltoztatban jártas férfiak jegyezték le, akik feltételezhetően ismerték és használták is azt a kialakuló normarendszert, amely a helyhatározóragok használatában a *-n* végű ragok irányába történő eltolódást teszi mérvadóvá. Bethlen Kata leveleiben is tapasztalható valamiféle elmozdulás ennek irányába, ám ez csak a ragoknak a ma sztenderdnek mondott használatában tekinthető túlnyomó többségűnek, az illativusban szereplő *-n* végű ragok esetében nem. Az írott nyelv tehát a raghasználatot illetően nem egységes ekkoriban, más képet láthatunk mind a jogiközigazgatási, mind a magánlevelezés nyelvhasználatában. Ahogy Németh is rámutat (2008), ennek valószínűleg nem műveltségbeli eltérés az oka, hanem az, hogy a hivatalos iratokban tapasztalt majdnem kizárólagos érvényű inessivus-használat nem tudott ugyanolyan erős érvényt szerezni magának a művelt réteg magánlevelezésében. A Bethlen Kata és lejegyzőinek raghasználatában látható megoszlás talán azzal is magyarázható, hogy igyekeztek a nyelvtanírók által javasolt használatnak eleget tenni.

Németh vizsgálódásai révén úgy véli, hogy a XVIII. században a beszélt nyelvben a *-ba/-be* kizárólagos érvényt szerzett magának, az írással azonban megőrződött a nazális változat is. Úgy véli, az íráskép terjedésével bizonyos formálisabb nyelvvaltozatokba visszakerült a *-ban/-ben*, így megakadályozva annak eltűnését. A váltakozás pedig még nagyobb teret kapott azzal, hogy az írásbeliség kezdett elterjedtté válni mind szélesebb társadalmi körben. (2008: 137–8.)

A bevezetésben felállított kérdésekre úgy tűnik, sikerült választ kapnom. Az első hipotézisem az volt, hogy a boszorkányperek lejegyzői többször alkalmazták a funkciójában illativusi, formáját tekintve inessivusi ragot (*-bVn*), míg az inessivusi funkciójú nazális nélküli helyhatározó-ragot (*-bV*) elenyésző számban fogjuk ugyanitt találni. A feltüntetett adatok egyértelműen ezt az álláspontot támasztották alá. Ez a nyelvhasználati mód tehát egy írónki íratlan normarendszer követését sejteti. A második előfeltevésem az volt, hogy Bethlen Kata sokkal inkább a kialakuló általános nyelvhasználati norma felé közelít, azaz a *Hol?* és *Hová?* kérdésekre felelő névszóragjainkat sokkal többször alkalmazza a szokásos módon. Mind diktált, mind a biztosan saját kezű

leveleiben a nyelvi adatok ezt a tendenciát bizonyították. A harmadik feltételezésem pedig az volt, hogy az eltérő szociális tényezők miatt az adatokban is kell lennie valamiféle különbségnek. A táblázatokból le-szűrhető tendenciák alapján valóban van eltérés, ami egyrészt magyaráz-ható a szociológiai jellemzők eltéréseivel (hiszen különbözik a lejegyzők személye is – tanács tagjai/jegyzői, deákok, illetve grófnő), másrészt pedig azzal, hogy különböző típusú forrásokról van szó, ezek pedig eltérő tulajdonságokkal rendelkeznek.

Kitekintés

A boszorkányperek iratanyaga olyan forrásnak tekinthető, melyben több változó vizsgálata is lehetséges. Első gyűjtésem alkalmával az elativus, delativus, ablativus és sociativus különböző megjelenési formái is magukra vonták a figyelmemet, így ezek rendszerezése lehetne a kö-vetkező feladat. További vizsgálódást igényel még véleményem szerint a boszorkányper iratanyaga a történeti dialektológia szempontjából is. Természetesen a jelen dolgozatban tárgyalt határozóragok még szélesebb körű vizsgálata is cél lehet ugyanebben a korban keletkezett, különböző regiszterű iratok esetében, valamint a magánlevelezés adatait jól kiegészítené még a grófnő önéletírásában szereplő ragok vizsgálata is.

Felhasznált irodalom:

- Hegyaljai Kiss Géza 1922: *Árva Bethlen Kata (Gróf Széki Teleki József özvegye) 1700–1759*. Budapest, Hornyánszky Viktor Magyar Királyi Udvari Könyvnyomdája.
- Kontra Miklós 1998: *Gondolatok a (-bVn) és a (-bV) nyelvi változókról*, in Sándor Klára (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*, Szeged, JGYF, 9–22.
- Korompay Klára 1992: A névszóragozás, in: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana 2/1*. Budapest, Akadémiai, 355–410.
- Lakatos-Bakó Melinda (s. a. r.) 2002: *Árva Bethlen Kata levelei*, Kolozsvár, Az Erdélyi Református Egyházkerület kiadása.
- Németh Miklós 2004: *Nyelvjárás, beszélt nyelv és spontán sztenderdizációs törekvések a XVIII. századi szegedi írnoki nyelvváltozatban*, Philosophiae Doctores sorozat, Budapest, Akadémiai.
- Németh Miklós 2006: Az írott nyelv és a nyelvtanírók szerepe egy stabil váltakozás fönntartásában, in: Büky László, Forgács Tamás

- (szerk.): *A magyar nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV.*, Szeged, JATEPress, 101–108.
- Németh Miklós 2008: *Nyelvi változás és váltakozás társadalmi és műveltségi tényezők tükrében. Nyelvi változók a XVIII. században*, Szeged, JGyFK.
- Sinkovics Balázs 2011: *Nyelvi változók, nyelvi változások és normatív szabályozás*, Doktori értekezés, Szeged.
[online elérhető, 2014. 03. 24-én:
http://doktori.bibl.u-szeged.hu/828/1/sinkovics_phd_dissz.pdf]
- Sükösd Mihály (s. a. r.) 1963: *Bethlen Kata önéletírása*, Budapest, Szépirodalmi.
- Szádeczky Kardoss Lajos 1922: *Gróf Széki Teleki József özvegye Bethleni Bethlen Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759*. Budapest, Grill udvari könyvesboltja.
- Terbe Erika 2006: 16. századi misszilisek nyelvtörténeti, történeti szociolingvisztikai tanulságairól, in: Büky László, Forgács Tamás (szerk.): *A magyar nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IV.*, Szeged, JATEPress, 181–186.